
ПРО СУЧАСНУ МЕТОДОЛОГІЮ СОЦІАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

АРТЕМЕНКО Віктор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, проректор, Полтавський університет споживчої кооперації України

Вступ людства в третє тисячоліття характеризується динамічними трансформаціями та радикальними змінами в усіх сферах суспільного розвитку, які беруть початок із другої половини минулого століття і породжують новий зміст економічного, соціального, політичного та духовного прогресу. Особливістю цих змін є їх динамічні темпи та планетарні наслідки. Протягом останнього десятиріччя ХХ ст. невпізнанно змінилася політична карта світу, з якої зникла остання (Російська) імперія та з'явилося близько двадцяти нових країн в Азії і Європі, склалася нова розстановка економічних і політичних сил на світовій арені співробітництва та протиборства. Поряд з наростаючими інтеграційними процесами, які реалізуються шляхом утворення новітніх економічних та військових союзів, в багатьох країнах світу набирають сили відцентрові рухи. Антиглобалізаційні виступи та світовий "тероризм", свідчать про вихід соціального та етнічного протесту із вузьких національно-державних рамок на планетарний рівень. Особливі за характером і наслідками перетворення відбуваються в постсоціалістичних країнах, де здійснюється роздержавлення і приватизація власності, трансформується нова соціальна структура, іншого змісту набувають економічні, соціальні та моральні, у загальному підсумку, – соціальні відносини.

Такі масштабні й динамічні зміни мають наслідком те, що в оточуючому світі реальність переплітається і взаємодіє з віртуальністю, а іноді сама віртуальність сприймається як реальність [9, с. 5].

Зростання відчуття віртуальності в розвитку людства є не чим іншим, як проявом неспроможності сучасного суспільствознавства пояснити нові явища та визначити перспективи розвитку, що свідчить про кризу його методологічних основ пізнання сучасного суспільного розвитку. Ця криза має глибинні причини та цілком реальні, а не віртуальні ознаки. Відомо, що з кінця ХІХ – в другій половині ХХ століть найбільший вплив на розвиток гуманітарних досліджень, особливо в соціалістичних країнах, справила класова теорія, на основі філософської та соціально-економічної методології якої базувалися дослідження та висновки вітчизняної історичної науки. Проте, в другій половині ХХ століття все виразніше стала проявлятися неспроможність класової теорії щодо наукового узагальнення багатьох суспільних явищ, у тому числі соціальних відносин та їх історичної ретроспективи. Перестали спрацьовувати також світоглядні теорії західноєвропейської та американської наукової думки у зв'язку із їх неспроможністю пояснення зростаючої соціалізації власності, праці та влади на основі визначального їх постулату – приватної власності. Історично сформовані цінності, які розглядаються на Заході в руслі ідеї прогресу, життям піддаються сумніву. У останній третині ХХ століття склалася ситуація, яка була узагальнена у висновку, що "...наука зайшла в тупик, інструментарій її затупився., необхідний новий старт, розробка... підходу, який би відповідав науці, технологіям, цінностям і відносинам кінця ХХ століття" [6, с. 14].

Відчуття недосконалості класової теорії у вирішенні практичних проблем суспільного розвитку зумовлювалося стагнаційними і посилювалося кризовими процесами в 70-80-х роках в економіці та суспільно-політичних відносинах колишнього СРСР, що прискорило

офіційне визнання не повної спроможності цієї теорії щодо методологічного обґрунтування багатьох суспільних явищ¹. Воно проявилось у запереченні ортодоксального використання марксизму як єдиної і завершеної теорії досліджень суспільства, спочатку в усвідомленні його не повної світоглядної придатності щодо аналізу як новітніх суспільних явищ, так і щодо осмислення історичного процесу.

Здійснення перегляду основ класової методології не могло відбутися без достатньо вагомих глибинних причин та суттєвих наслідків. Головною причиною перегляду було те, що соціалістичні суспільства, засновані на ідеї класової боротьби революційного перетворення суспільних відносин, встановлення диктатури пролетаріату та провідної ролі робітничого класу в суспільних перетвореннях і утвердження гіпотетичної влади всього народу, не вирішили головного завдання – економічної перемоги над буржуазними суспільствами. Незважаючи на те, що у 1917-1985 рр. по відношенню до 1913 р. щорічні темпи економічного розвитку СРСР становили 3,3 відсотки і перевищували в 1,5 рази показники “єри індустріалізації” в царській Росії та майже в два рази інших індустріальних країн у ХХ столітті, включаючи США (крім Японії), що відзначали як американські, так і вітчизняні дослідники [28, с. 42], “наздогнати і перегнати” передові капіталістичні країни соціалістичним суспільствам не вдалося. В цих дослідженнях, результати яких використовувалися в тривалих спекуляціях щодо більшої економічної прогресивності соціалістичної економіки, відсутні оцінки того факту, що вказані темпи економічного зростання забезпечувалися не стільки динамікою розвитку зрілої економіки, скільки відбудовою зруйнованого світовими та громадянською війнами господарства. Економічний прогрес виробництва в СРСР в основному забезпечувався не впровадженням соціалістичних передових технічних і організаційних технологій виробництва, що є обов’язковою умовою більшої прогресивності нового суспільного ладу над старим і його утвердження, а шляхом використання технологій і технічного оснащення виробництва, переважно запозичених в капіталістичних країнах. Відсторонення працівників від власності шляхом її колективізації та тотального усупільнення не створювало умов для зацікавленої їх участі у виробництві і зростання продуктивності праці. Підвищення продуктивності праці переважно базувалося на основі запозичення вчорашніх технічних і технологічних нововведень та трудового героїзму, а в загальному підсумку – позаекономічним примусом, що був найважливішим важелем економічного розвитку впродовж десятиріч у змаганні із передовими країнами. Якщо взяти до уваги, що “бере верх той у кого, найвища техніка, організованість... і кращі машини”, то необхідно визнати, що тоталітарний характер організації суспільних відносин та влади, економічний та позаекономічний примуси, усунення громадян від власності в соціалістичних суспільствах на практиці мали наслідком тільки вищу примусову, а не свідому організованість мас, що сковувало творчу та господарську ініціативу і було причиною і наслідком кризи практичного використання класової теорії. За найважливішими економічними показниками, якими є науково-технічний рівень виробництва, продуктивність праці та рівень матеріального життя, соціалістичні суспільства значно відставали у ХХ столітті від передових індустріальних країн.

Методологічною основою класового аналізу соціальних відносин є поділ суспільства на класи. Належність до них визначається відношенням людей до засобів виробництва, їх місцем і роллю в історично визначеному поділі праці, розміром, а головне – способом, отримання прибутку від участі в суспільному виробництві. Ця проста схема була ефективною для пропагандистських цілей через можливість її легкого засвоєння трудящими, проте дослідників соціальної історії та дійсності вона ставила в складне становище. Теорія не давала вичерпної відповіді на питання про соціальні кордони суспільних класів, соціальний

¹ Зокрема, в статі тодішнього Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова “Великий Жовтень і марксизм: революція продовжується” (1987 р.), засвідчена необхідність не тільки подальшого розвитку марксистської теорії, а й перегляду її окремих положень, що було досить радикальним кроком для тогочасної дійсності.

статус інтелігенції та службовців, членів і працівників споживчої кооперації, які становили значну частину суспільства. Прикладом цього є поява в соціологічній та історичній літературі таких методологічно необґрунтованих термінів, як “робітник-інтелігент”, “селянин-робітник”, що свідчило про відсутність достатньо обґрунтованих критеріїв визначення соціального статусу значних суспільних груп працівників. Класова теорія не дозволяла визначити соціально-класовий статус інтелігенції, критерії віднесення службовців до певного класу, пояснити випереджаючі темпи кількісного росту та питомої ваги інтелігенції в соціальній структурі суспільства. Так, згідно статистичним даним, у 1960 році інтелігенція і службовці становили в колишній УРСР 2,7 млн. чоловік, або 15,8 % зайнятого населення, а у 1986 р., відповідно 6,2 млн. та 25,1 %. Темпи кількісного зростання інтелігенції та службовців перевищували відповідні показники робітничого класу. Навіть при статистичних маніпуляціях², спрямованих на збільшення кількості робітників та їх питомої ваги в соціальній структурі суспільства, зростання їх чисельності за цей період становило 1,8 рази, тоді як інтелігенції і службовців – 2,3 [14, с. 240].

Згідно радянської інтерпретації марксистської методології інтелігенції відводилася підпорядкована роль у суспільних перетвореннях. Так як інтелігенція не володіла засобами виробництва, то в радянській соціології вона не мала і статусу суспільного класу, що поширювалося і на висновки з аналізу соціальної історії. Залишалося без відповіді питання про те, що інтелігенція при соціалізмі, як і робітники, стала носієм “загальнонародної” власності, що згідно класової методології є визначальною умовою класового статусу. Науковими дослідженнями також ігнорувалося поняття інтелектуальної власності, так як зобов'язувало дослідника визнати наявність в соціальному статусі інтелігенції класових характеристик, що не відповідало ідеологічним установкам. Викривлене висвітлення соціальної ролі і місця інтелігенції в суспільному розвитку зумовлювалося динамічними темпами змін її кількісних і якісних характеристик, тоді як перед дослідниками стояло завдання обґрунтування провідної ролі робітничого класу, в якому його чисельність та питома вага в структурі суспільства, темпи зростання цих показників були найважливішими аргументами. За цих обставин, висновки про те, що “в епоху, коли наука стає безпосередньою виробничою силою, як це й передбачав К. Маркс, все зростаюча кількість представників інтелігенції (особливо інженерів і науково-дослідницьких працівників) об'єктивно складають, частину “сукупного працівника” і до нього застосовні критерії класової належності, які співпадають з розробленими К. Марксом критеріями належності до робітничого класу” заперечувалися без огляду на те, що це йшло в розріз із марксистською методологією аналізу соціальних процесів [3, с. 116-117].

В науковій літературі радянського періоду визнавалася колективна власність селян, а самі селяни, на основі цього визнання, мали статус суспільного класу – колгоспного селянства. В той же час, визначальна класоутворююча роль форми власності не поширювалася на споживчу кооперацію, хоч її власність визнавалася законом “Про кооперацію в СРСР” [16]. Так, у 1986 році статутний капітал та товарні запаси споживчої

² У 1970 р. у зв'язку із значною питомою вагою інтелігенції та службовців в соціальній структурі суспільства та швидкими темпами зростання їх чисельності статистичними органами до робітничого класу було віднесено цілий ряд працівників сфери обслуговування (продавці, перукарі, манікюрниці і фотографи), які раніше мали статус службовців (Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. V. – М.: Статистика. – 1973. – С. 3). Це було однією з причин зменшення питомої ваги промислових робітників та збільшення їх чисельності і частки в сфері обслуговування. Цілком очевидно, що ці маніпуляції засвідчували методологічні труднощі подальшого ідеологічного обґрунтування провідної ролі робітничого класу при випереджаючих темпах кількісного зростання і питомої ваги в суспільстві інтелігенції та службовців і були спрямовані на обґрунтування установок КПРС, що “науково-технічний прогрес повсюди веде до зростання робітничого класу...” (XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – М.: Политиздат: – 1976. – С. 71).

кооперації УРСР становили, відповідно, 4,0 та 4,9 млрд. крб. Проте, ця власність була незаконно узурпована споживчими товариствами і спілками, а на рахунки 13,1 млн. пайовиків, внески яких були покладені в основу її створення, було віднесено лиш 4 її відсотки [17, с. 8, 27, 98]. Динамічне зростання чисельності членів споживчої кооперації на основі об'єднання індивідуальної приватної власності в період скорочення темпів кількісного росту робітничого класу суперечило ідеологічним установкам КПРС щодо зростаючої соціальної консолідації суспільства на основі розширення і поглиблення процесу усупільнення власності. Тому, наявність в соціальній структурі 13 мільйонів пайовиків та понад 800 тис. працівників споживчої кооперації в соціологічних дослідженнях ігнорувалася, не дивлячись на те, що для цієї досить значної соціальної групи (близько половини зайнятого населення) в певній мірі були характерні класові ознаки. Особливо це стосувалося не стільки пайовиків, як працівників цієї суспільно-господарської системи. Безкласовий стан майже мільйона працівників споживчої кооперації безсумнівно потребував теоретичної оцінки.

Чимало замовчуваних проблем виникало при використанні марксистської методології щодо аналізу соціалістичної історії робітничого класу. Насамперед, це стосувалося обґрунтування тези про посилення його провідної ролі у суспільних перетвореннях, що суперечило ідеї стирання класових та соціальних відмінностей в суспільстві при переході до комунізму, так як їх “стирання” неминуче передбачало прискорений соціальний розвиток не робітничого класу, а тих соціальних груп (селянства та інтелігенції), які згідно пануючої ідеологічної схеми мали досягти його якостей. Дослідження із соціальної історії обминали цю очевидну логічну проблему і обґрунтовували подальше зростання провідної ролі робітничого класу не тільки за рахунок якісних, а й кількісних показників [див. 2, 3, 12, 19-24].

В радянській соціології та соціальній історії існувала проблема визначення соціального статусу робітника, а отже і всього класу, у зв'язку із змінами в змісті і характері праці, що були наслідком науково-технічного прогресу виробництва. Переважання в змісті праці робітників окремих професій інтелектуальних функцій над фізичними мало наслідком виділення в наукових дослідженнях соціальної групи “робітників-інтелегентів” [див. 2; 3; 5], що супроводжувалося висновками про стирання соціальних відмінностей між робітниками і інтелігенцією [3, с. 140]. Проте, дійсно наукова оцінка цього явища знаходилася поза можливостями класової методології аналізу соціальних процесів, в яких започатковувалися принципово нові явища суспільного розвитку на основі науково-технічної революції та зумовлених нею якісно нового рівня соціалізації праці і відносин власності та соціальних відносин.

В соціальній історії не знаходив достатньої наукової аргументації процес перетворення колгоспників в робітників на основі створення на базі колгоспної власності радянських господарств. Пояснення цього процесу тільки за рахунок абстрактного переміщення цих груп селян від колгоспно-кооперативної до загальнонародної власності при збереженні ними багатьох соціальних характеристик селянства (найважливішою з них було збереження розмірів земельного наділу) не давало відповіді на багато питань. В літературі з соціальної історії колгоспного селянства посилено обґрунтовувалася також теза про зародження та розвиток в його складі на основі механізації та машинізації селянської праці соціальної групи “селян-робітників” [див. 11, с. 14-15], що також не вкладалося в рамки марксистської методології.

Про кризовий стан та тенденційне використання класової методології при аналізі соціальної історії радянського періоду свідчить відсутність в ній протиріч між соціальними класами та групами і висвітлення їх конкретних проявів. Вся історія соціалістичного будівництва та етапу “зрілого соціалізму” зображалася істориками як процес повної гармонії класових інтересів і співробітництва, солідарності та взаємодопомоги. Обґрунтуванню цього висновку було присвячено чимало праць. Він також був неодмінним результатом всіх інших досліджень з соціальної проблематики. Такі приклади можуть бути продовжені. Вони свідчать, що марксизм, як світоглядна теорія, в 70-80 роки ХХ століття поступово

перетворювався в історичний етап у науковій методології аналізу суспільних явищ, що новітні цивілізаційні процеси потребували вдосконалення існуючої світоглядної теорії та вироблення нових парадигм їх осмислення.

Разом з тим, марксистська методологія до цього часу спроможна дати відповіді на значне коло проблем історичного та сучасного розвитку соціально-класової структури, не дивлячись на нагромадження псевдонаукових висновків та замовчувань, що були зроблені на її основі. Слід визнати, що за відсутності нової світоглядної теорії її зважене використання є важливим засобом наукових досліджень. Ця теорія потребує не ігнорування та заперечення, а як заявив А. Гальчинський, “звільнення від більшовизму” та наукового переосмислення. Цитуючи відомих американських вчених Й. Шумпетера та Д. Робінсон, він стверджує, що “попередні великі досягнення людського розуму губляться, але потім повертаються до нас, як не впізнані елементи культурної спадщини... Ці творіння розуму ми з повним розумінням називаємо великими: наше визнання ані трохи не втратить від того, що велич пов’язується в них з життєздатністю, що їх внесок у науку був настільки важливим і справив такий великий вплив на спосіб мислення як своїх противників, так і прихильників, що в наш час знайти серед істориків і соціологів дійсно чистого немарксиста так само важко, як серед географів захисника теорії, що земля плоска” [4, с. 52-53].

Трансформування суспільних відносин, яке відбувається в постсоціалістичних країнах, має наслідком суттєві зміни у відносинах власності, виробничих відносинах, в соціальній структурі та духовному житті. Тому пізнання цих процесів є досить актуальним завданням насамперед з прагматичних міркувань з метою вироблення науково обгрунтованого їх змісту, темпів та перспектив. Актуальність цього завдання особливо загострюється у зв’язку з тим, що здійснення цих змін під гаслом приватизації базується на досить вираженому нігілістичному запереченні вчорашніх надбань, а обрані методологічні засади перетворень та їх соціальні наслідки спрямовують суспільний розвиток в бік “дикого капіталізму”, властивого для Європи в XVII-XVIII століттях [13, с. 113].

Що стосується сучасного розвитку вітчизняної історичної науки, то для неї характерна повна відмова від аналізу соціальної і економічної історії радянського часу та вироблення методології дослідження сучасних соціальних процесів. Так, в академічному науковому виданні “Український історичний журнал” у 2000-2003 роках відсутні будь-які публікації з соціальної та економічної історії періоду соціалізму, тоді як в 60-80 рр. вони були однією із провідних тем не тільки названого журналу, а й всієї української історичної науки [див. 27]. Відсутність цієї проблематики історичних досліджень, за винятком постановки В. Бурдяком питання про соціальний статус інтелігенції, характерна і для роботи Міжнародного наукового конгресу “Українська історична наука на порозі XXI століття”, який визначив сучасні напрямки розвитку історичної науки в Україні [8, с. 147-151]. Цілком очевидно, що це явище не випадкове і зумовлюється цілим рядом причин. Найголовніша з них полягає у відсутності методології аналізу історії соціально-економічних процесів, яка б відповідала завданню наукового обгрунтування сучасних суспільних реформ. Зрозуміло, що класова теорія мало придатна для обгрунтування приватизації власності та її соціальних наслідків.

Значний вплив на згортання досліджень соціальної історії має зникнення з політичної термінології самого поняття суспільного класу, особливо категорій “робітничий клас” та “буржуазія”. Ці класи стали визначатися в державних документах та політичному лексиконі термінами “працівники”, “підприємці”, “власники”, поняттям “середнього класу”, що не мають науково визначених критеріїв і не дозволяють здійснювати аналіз сучасних процесів в соціальній структурі суспільства та зробити висновки щодо їх розвитку в минулому.

Протягом 60-80-х років одне з головних місць в радянській історіографії займали проблеми соціальної історії робітничого класу, поступаючись за актуальністю лише проблематиці досліджень з історії КПРС. Серед десятків наукових монографій та тисяч статей з цієї теми найбільш аргументовані узагальнюючі висновки про роль і місце робітничого класу СРСР в соціальному розвитку, що здійснені на основі “збільшовизованого” марксизму, зроблені в ряді колективних монографій [18-20], в роботах

І.Є. Ворожейкіна та С.Л. Сенявського [див. 3, 22, 23], а робітничого класу України – в монографії В.Є. Романцова [21]. Якщо абстрагуватися від ідеологічної та політичної тенденційності цих досліджень, то слід відмітити, що вміщені в них емпіричні та статистичні матеріали дозволяють сучасному досліднику виявити головні тенденції розвитку соціально-класової структури радянського суспільства, в тому числі України, в ХХ столітті, що не в останню чергу стало можливим завдяки узагальненню цих процесів на рівні суспільного класу.

Проголошення в сучасній соціологічній науці теорії стратифікації, як універсального методу соціального аналізу, спрямовує дослідників соціальної дійсності та історії на здійснення аналізу соціальних характеристик лише окремих груп, часто за другорядними ознаками, тоді як синтез цього групового аналізу в узагальнюючому масштабі споріднених груп не тільки ігнорується, а й не вітається, так як приводить дослідника до поняття суспільного класу. Відповідно до цих завдань здійснюється і розвиток джерельної бази майбутніх досліджень соціальної історії. Так, у вітчизняних статистичних виданнях зникли навіть ті обмежені дані про кількісний і якісний склад робітників, селян, інтелігенції, службовців, які друкувалися в них у дотрансформаційний період. Крім даних демографічного характеру, руху та ринку робочої сили (вивільнення, працевлаштування, безробіття) і сукупних відомостей про доходи та житлові умови *всього* населення інших соціальних характеристик, як окремих соціальних груп, а тим більше класів, в цих збірниках немає [див. 26, с. 176-211].

Відмова від вчорашньої методології наукового пізнання соціальної дійсності та історії робітничого класу в умовах наукового плюралізму має кон'юктурний характер і не може мати продуктивних наслідків, так як не ґрунтується на новому методологічному баченні цієї проблеми, не зважаючи на її актуальність. Сучасні дослідження соціальної історії неможливі через методологічний вакуум, що є головною причиною їх згорнення. В той же час, перед суспільством і науковцями постають важливі питання, які потребують чітких та однозначних відповідей. Наскільки науково обґрунтоване заперечення поділу суспільства на класи? Чи був і чи є робітничий клас? Яка суспільна роль робітничого класу в новій та новітній історії, в сучасному та майбутньому розвитку? Які зміни в соціальному становищі робітників та соціальному статусі робітничого класу відбулися та відбуваються в процесі трансформації суспільних відносин: чи стали робітники власниками засобів виробництва в результаті приватизації та акціонування державної власності? чи буде нарощуватися процес участі робітників у володінні власністю, чи вони її втратять разом з продажем майнових сертифікатів та набутої в процесі реформ власності? Виникають і інші питання, що пов'язані із соціальною та політичною активністю робітничого класу, динамікою його якісних характеристик, нового визначення соціальних кордонів тощо.

Очевидно, що визнання за робітниками соціального статусу суспільного класу означає і визнання їх права на створення професійних та політичних організацій, організоване висунення соціальних та політичних вимог перед роботодавцями та державою. Не визнання такого статусу дозволяє ігнорувати ці вимоги, проголошувати політику соціального партнерства та суспільної консолідації, що в умовах сильної соціальної політики та дійсного соціального партнерства в значній мірі нівелює класові відмінності та протиріччя.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження методологічного характеру свідчать, що однією з найважливіших закономірностей суспільного розвитку є загальна соціалізація всіх сфер людського життя, наростання сумісно-розділеного характеру праці, власності, доходів і влади [див. 7, с. 50-56; 25, с. 626-636]. Це є основою вже досягнутого рівня стирання класових відмінностей в розвинутих суспільствах і перспектив розвитку соціально-класової структури інших суспільств, в тому числі постсоціалістичних. Але, в процесі трансформації в них суспільних відносин, практична реалізація якої не спирається на науково обґрунтовану соціалізацію відносин власності, зводить її до приватизації об'єктів незначним соціальним прошарком, відбуваються процеси не соціальної консолідації, а значного майнового і соціального розшарування, що ще в більшій мірі виявляє реальні класові відмінності. Цей

тимчасовий негативний процес має об'єктивні передумови для свого обмеження і усунення, так як соціалізація економічних і соціальних відносин є не наслідком добродійності держави та буржуазії, а найважливішою об'єктивною умовою ефективності економічного розвитку. Але, на сучасному етапі, в зв'язку з тим, що суспільні відносини в постсоціалістичних країнах, не дивлячись на їх десоціалізацію, мають переважно класовий характер, ці відносини повинні аналізуватися відповідно до методології, що враховує цю обставину. Звичайно, що марксистські висновки про боротьбу класів, як основу суспільного прогресу, більшовизація цих висновків в радянській історичній науці мають бути відкинутими, як непродуктивні та шкідливі. Ця методологія має спиратися на визнання досягнутого рівня соціалізації класових відносин і соціального партнерства, що буде слугувати досягненню такого їх рівня, який визначено як завдання побудови соціального суспільства в Конституції України.

Література.

1. Аналіз фінансової діяльності споживчої кооперації Української РСР за 1990 рік. – К.: Укоопспілка. – 1991. – 142 с.
2. Бляхман Л.С., Шкаратан О.И. НТР, рабочий класс, интеллигенция. – М.: Наука. – 1973. – 246 с.
3. Ворожейкин И.Е., Сенявский С.Л. Рабочий класс – ведущая сила советского общества. (Вопросы методологии и историографии). – М.: Мысль. – 1977. – 374 с.
4. Гальчинський А. Відокремити К. Маркса від більшовизму // Економіка України. – 1993. - № 9. – С. 90-95.
5. Гелюта А.С., Староверов В.И. Социальный облик рабочего-интеллигента. – М.: Мысль. – 1977. – 142 с.
6. Григорян Г.М. Социализация содержания экономической науки – решающая основа ее обновления // Социальная экономика. – 2001. – № 1. – С. 14-21.
7. Гриценко А.А. Совместно-разделенные отношения: труд, собственность, власть // Экономика Украины. – 2003. – № 3. – С. 50-58.
8. Журба М.Л. Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття” // Український історичний журнал. – 2000, № 6 – С. 147-151.
9. Задорожний Г.В. Слово к тем, кто желает мыслить // Социальная экономика. – 2001. – № 1. – С. 5-6.
10. Історія споживчої кооперації України/ Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей Д.С та інші. – Львів. – 1996. – 384 с.
11. Куликов В.И. Научно-техническая революция в сельском хозяйстве // История СССР. – 1974. № 1. – С. 3-17.
12. Лельчук В.С., Пивовар Е.И. Научно-техническая революция и рабочий класс СССР (К историографии проблемы) / История и историки. Историографический ежегодник. 1975. – М.: 1978. – С. 17-50.
13. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) . – К.: Інститут економіки НАН України. – 1997. – 455 с.
14. Народне господарство української РСР. Ювілейний статистичний збірник. – К.: Техніка. – 1987. – 455 с.
15. Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами. – М.: Политиздат. – 1974. – 452 с.
16. Закон Союза Советских Социалистических Республик. О кооперации в СССР. – М.: Изд-во “Известия Советов народных депутатов СССР”. – 1988. – 64 с.
17. Основные показатели хозяйственно-финансовой деятельности потребительской кооперации УССР за 1968 год. – К.: Укоопспілка. – 1969. – 109 с.
18. Рабочий класс развитого социалистического общества. – М.: Наука. – 1974. – 432 с.
19. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. – М.: Наука. – 1975. – 568 с.

20. Рабочий класс СССР. 1966-1970. – М.: Наука.– 1979. – 429 с.
21. Романцов В.Є. Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.). – К.: Вид-во. Київського ун-ту. – 1972. – 220 с.
22. Сенявский С.Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938-1970. – М.: 1973. – 343 с.
23. Сенявский С.Л. Рост рабочего класса СССР (1952-1965 гг.). – М.: Наука. – 1966. – 279 с.
24. Социальное развитие рабочего класса СССР. Рост численности, квалификации, благосостояния рабочих в развитом социалистическом обществе. Историко-социологические очерки. – М.: Наука. - 1977. – 287 с.
25. Степин В.С. Теоретическое знание. – М.: Прогресс. – 2000. – 678 с.
26. Україна в цифрах у 2000 році. Короткий статистичний довідник. – К.: Техніка. – 2001. – 253 с.
27. Український історичний журнал. – 2000. - № 1-6; 2001. - № 1-6; 2003. - № 1-3.
28. Хохлов Н. Об экономическом содржании категории собственности в транзитивной экономике // Экономика Украины. – 2001. - № 2. – С. 36-43.

Надійшла до редакції 29.03.2004 р.

© Артеменко В.М.